

Спільна спадщина
Річ Посполита одоx народів
в польській і українській
історичній ґумі XIX і XX ст.

ГЕЛЬЕТКА
ВІДАВНИЧА ДІЯ

**Дрогобицький державний педагогічний університет
імені Івана Франка**

Towarzystwo Historiograficzne

**Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів
в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.**

**Wspólne dziedzictwo. Rzeczpospolita Obojga Narodów
w polskiej i ukraińskiej myśli historycznej XIX i XX w.**

За редакцією

Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги

**Херсон
Видавничий дім «Гельветика»
2019**

УДК 930.1(477+438)"18/19"
С71

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *Олег Петrenchо*
доктор історичних наук, професор *Віталій Андреев*

Друкується за рішенням Вченої ради Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка від 31 січня 2019 р., протокол № 2.

*Книга видана за підтримки компанії
«Сучасні діагностичні системи»*

Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.: колективна монографія / за редакцією Віталія Тельвака, Лідії Лазурко та Павла Серженги. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2019. – 380 с.

ISBN 978-966-916-897-9

У книзі опубліковано наукові розвідки українських і польських дослідників, присвячені вивченню історіографічних образів Речі Посполитої. Статті, вміщені в цьому виданні, частково апробовані на Міжнародній науковій конференції «Спільна спадщина. Річ Посполита обох народів в польській і українській історичній думці XIX і XX ст.», що відбулася у Дрогобичі 27-28 вересня 2018 р., а згодом доопрацьовані авторами. Матеріали книги показують, як залежно від епохи, політичних умов, ідеологічного клімату та теоретико-методологічних уподобань дослідників, цивілізаційна спадщина Речі Посполитої трактувалася по-різному, а наукові дискусії нерідко переростали в емоційні обговорення, до яких залучалися широкі громадські кола.

Видання призначене для науковців, студентської молоді та всіх тих, хто цікавиться історією Центрально-Східної Європи.

УДК 930.1(477+438)"18/19"

ISBN 978-966-916-897-9

© Дрогобицький державний педагогічний
університет імені Івана Франка, 2019

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА (<i>Віталій Тельвак, Лідія Лазурко</i>)	5
--	---

ЗАГАЛЬНІ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ

<i>Леонід Зашкільняк</i> . Річ Посполита Обох Народів у ретроспективі української історіографії	7
<i>Karolina Polasik-Wrzosek, Wojciech Wrzosek</i> . O dialogu historiografii «sąsiedzkich» w dwóch odsłonach	27
<i>Ігор Гурич</i> . Концепт Люблінської унії в українській історіографії доби позитивізму: теоретичні міркування	37

РАНЬНОМОДЕРНА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Дмитро Вирський</i> . Річпосполитський досвід України: представлення/конструкція уявлень в ранньомодерній історіографії	47
<i>Tomasz Maćkowski</i> . Poglądy Gotfrieda Lengnicha na ustrój Rzeczypospolitej i ich recepcja w polskiej historiografii przed II wojną światową	61

ВІД РОМАНТИЗМУ ДО ПОЗИТИВІЗМУ

<i>Jerzy Maternicki</i> . Joachim Lelewel i Józef Szujski: wizje konfederacji barskiej	77
<i>Sławomir Zieliński</i> . Zgoda czy ustępstwo? Oblicza tolerancji religijnej w historiografii polskiej XIX w. Joachim Lelewel i Józef Szujski	105
<i>Валентин Ребенок</i> . Українські козаки початку XVII ст. у висвітленні представників краківської та варшавської історичних шкіл (Ю. Шуйський і Т. Корзон).	117
<i>Andrzej Stępnik</i> . Nauki dla Polski. Kozacy i kozaczyzna w historiografii polskiej okresu międzypowstaniowego	127
<i>Norbert Morawiec</i> . «Pany», «chachły» i «kołtuny». «Polskość» a «zachodnioruskość» w «Wykładach z historii Zachodniej Rosji» Michała Kojałowicza	147
<i>Тарас Гриневич</i> . Образ героя та антигероя Речі Посполитої середини XVII століття в творчості Людвіка Кубалі	167
<i>Іван Куций</i> . Між «цивілізованістю» та «варварством»: Річ Посполита в історично-цивілізаційних уявленнях Пантелеймона Куліша	181
<i>Лідія Лазурко, Богдан Янишин</i> . Образи Речі Посполитої на сторінках польських історичних часописів Львова XIX – поч. XX ст.	191
<i>Василь Педич, Віталій Тельвак</i> . Хмельниччина в дослідженнях львівських учнів Михайла Грушевського	203
<i>Jolanta Kolbuszewska</i> . Jakiego bohatera narodowego potrzebowali Polacy u schyłku XIX stulecia?	221
<i>Roman Nowacki</i> . Poglądy Oswalda Balzera na ustrój Rzeczypospolitej	231

НЕОРОМАНТИЧНІ ВІЗІЇ

<i>Paweł Sierżęga.</i> Pierwsza Rzeczpospolita w publicystyce Antoniego Chołoniewskiego	243
<i>Eugeniusz Koko.</i> Wizja postaci hetmana Iwana Mazepy w dorobku Franciszka Rawity-Gawrońskiego	257
<i>Віталій Масненко.</i> Державний/політичний устрій Речі Посполитої у візії В'ячеслава Липинського	265
<i>Тетяна Цимбал.</i> Філософія героїзму в інтелектуальній спадщині В. Липинського	279

ПОВОЄННА ІСТОРИОГРАФІЯ

<i>Rafał Stobiecki.</i> Na drodze do pojednania. Uгода w Hadziaczu w polskiej myśli historycznej na emigracji po 1945 r.	289
<i>Віталій Яремчук.</i> Люблінська унія в українській радянській історіографії	299
<i>Oleksandr Avramchuk.</i> Українscy historycy emigracyjni w USA wobec tzw. idei jagiellońskiej (1945-1989)	307

СУЧАСНІ ІСТОРИОГРАФІЧНІ РЕФЛЕКСІЇ

<i>Юрій Степанчук, Сергій Корновенко.</i> Сучасна історіографічна ситуація дослідження образів Богдана Хмельницького в Україні, Польщі та Росії	321
<i>Орест Лильо.</i> Стан та перспективи дослідження з історії мистецького осередку Львова та його представників другої третини – кінця XVIII ст.	331
<i>Костянтин Івангородський.</i> Етнічні трансформації східнослов'янських спільнот у межах ВКЛ: сучасна білоруська історіографія	349
<i>Anna Brzezińska.</i> Miejsce Ukrainy w Pierwszej Rzeczpospolitej na łamach «Rocznika Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej».	367

НАШІ АВТОРИ	377
------------------------------	------------

Костянтин Івангородський
(Черкаси)

Етнічні трансформації східнослов'янських спільнот у межах ВКЛ: сучасна білоруська історіографія

Проблематика спільної спадщини народів Центрально-Східної Європи, позначена перебуванням у складі кількох держав доби пізнього середньовіччя останнім часом усе активніше досліджується саме в історіографічно-діалогічному ключі сучасними представниками цих спільнот. Однак при цьому все помітнішою стає лакуна, пов'язана із відсутністю в означеному дискурсі рефлексії відносно сучасної білоруської історіографії. Така ситуація, з одного боку, зумовлена небажанням самих білоруських істориків аналізувати відповідну проблематику, а з іншого – тривіальним ігноруванням новітньої білоруської історичної думки представниками сусідніх історіографій, у тому числі й української. Відтак, ми поставили за мету проаналізувати основні тенденції в межах сучасної білоруської історіографії, присвячені етнічному контексту перебування східнослов'янських спільнот у межах Великого князівства Литовського (ВКЛ).

Загалом, у Білорусі від моменту проголошення її незалежності «національна» історіографія зазнала чи не найдраматичніших трансформацій, пройшовши за досить короткий проміжок часу (менше десяти років) шлях від натхненної «націоналізації» історії до реінсталяції історичної науки у статусі ідеологічної «прислужниці» державного режиму та не менш дивовижної реанімації радянської моделі історіописання. Хоча багатьом сучасникам зрозуміло, що це стало можливим тільки за політичної позиції, котру обрав перший (і досі останній) білоруський президент А. Лукашенко, обійнявши цю посаду в уже далекому 1994 р. Хоча до цього моменту події в білоруській історіографії розвивалися в кардинально протилежному напрямі, що зумовило її сучасний дихотомічний стан і значну кількість суто технологічних проблем.

Загалом у першій половині 1990-х рр. білоруська національна історіографія зробила істотний крок на шляху подолання спадщини радянської ідеології та методології історії, зокрема, впевнено зникала, нав'язана за радянської доби, «периферійність» білоруської минувшини. При цьому широко ставилася проблема відповідальності за власну історичну долю. Одночасно науковці прагнули створити цілісну картину минулого, підкреслювали історичний континуїтет у розвитку білоруської державності та формуванні білоруської нації¹. Своєю чергою Г. Сагановіч вважає, що за кількістю виданої літератури та збагаченням її тематики, 1992–1994 рр. «можна вважати своєрідним ренесансом білоруської гуманітаристики»². Досить швидко щоправда з'ясувалося, що білоруські історики практично не мали матеріалів, які давали змогу швидко переорієнтувати вже незалежну білоруську історіографію на «національні» рейки. Відтак, якість пропонованої ними літератури, залишала бажати кращого.

¹ А. Смалянчук, «Homo Sovieticus» і беларуская постсавецкая гістарыяграфія [в:] «Історіографічні дослідження в Україні», ред. В. Смолій, вип. 22, Київ 2012, с. 193.

² Г. Сагановіч, Дзесяць гадоў беларускай гістарыяграфіі (1991–2000) [в:] «Беларускі гістарычны агляд», т. 8, сш. 1–2, Мінск 2001, с. 215.

Отже, білоруська історіографія першої половини 1990-х рр. (як і решта пострадянських її «посестер») була охоплена насамперед романтичним образом минувшини «власної» нації, хоча й переобрамлювала її новою міфологією поспішно та малоефективно. Виявилось це доволі швидко, адже ні білоруська нація, ні її національна історіографія так і не змогли нічого протиставити подальших політичним змінам. Саме тому, слідом за сучасним німецьким дослідником Р. Лінднером, ми можемо оцінювати ситуацію в білоруській історіографії як «винятковий випадок» у пострадянському світі¹. Поворотним моментом стало обрання 1994 р. президентом Білорусі А. Лукашенка, котрий відкрито проголосив курс на ідеологізацію історичної освіти. Незабаром, уже наприкінці століття став чітко зрозумілим і напрям офіційного трактування історії Білорусі, на основі реанімованої та дещо модернізованої радянської теорії про «спільне коріння» та «дружбу народів». По суті ж фактично відбулася підміна національної білоруської історії заполітизованою історією Росії.

Окреслені трансформації сучасної історичної науки в Білорусі зумовили один із головних їхніх негативних наслідків у вигляді розколу наприкінці 1990-х рр. єдиного історіографічного дослідницького поля на декілька таборів, причому відразу ж політично заангажованих відносно один одного. Переломним у процесі розколу білоруських істориків став 1996 р., коли, за влучним спостереженням Р. Лінднера, дебати почали нагадувати сталінську епоху, оскільки національні історики знову були вимушені захищати себе від звинувачень партії та своїх угодівськи налаштованих колег². На думку А. Кравцевича, сьогодні у середовищі білоруських істориків вже чітко окреслився ідеологічний розкол, не завжди помітний зовні, але від того не менш глибокий. З огляду на це, він стверджує про їхній поділ на два протилежні табори: істориків, які працюють у контексті національної історіографії, й істориків-пропагандистів, які на замовлення влади реанімують колоніальну проросійську історію. Дослідник упевнений й у тому, що через це в Білорусі існують дві історіографії: національна та колоніально-російська³. Доводиться, отже, погодитися із резюме Г. Сагановіча: «Ситуація в нашій історіографії вельми й вельми нездорова»⁴.

Амбівалентність сучасної білоруської історіографії багато в чому, на наше переконання, зумовлена як зовнішніми (передусім, політична ізоляція Білорусі), так і внутрішніми причинами. Найбільш вагомою з останніх ми вважаємо надзвичайно слабку методологічну та теоретичну оснащеність новітніх наукових історичних студій білоруських учених, які досі в більшості залишаються стихійними позитивістами⁵. У межах неопозитивістського дискурсу білоруські

¹ Р. Лінднер, Нацыянальныя і «прыдворныя» гісторыкі «лукашэнкаўскай» Беларусі [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і крэязнаўчы часопіс», т. 4, Гародня 2001, с. 205.

² Там само, с. 206.

³ А. Краўцэвіч, Праблемы гістарычнай навукі на Беларусі [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і крэязнаўчы часопіс», т. 4, Гародня 2001, с. 9, 10.

⁴ Г. Сагановіч, Беларуская гістарыяграфія ў ацэнках гісторыкаў [в:] «Беларускі гістарычны агляд», т. 17, сш. 1–2, Мінск 2010, с. 229.

⁵ К. Івангородський, Білоруська історіографія сьогодні: між неорадянськими та національними практиками [в:] Образ Білорусі в історіографії та історичній пам'яті українців, ред. В. Масненко, Черкаси 2015, с. 31–63.

дослідники «досі шукають «істину в останній інстанції», накопичують факти, котрі часто трактуються як об'єктивна реальність»¹. Багато в чому це помітно й у сегменті пошуку власних етнічних витоків, а також історіографічних шляхів створення такого образу минулого, який би легітимізував існування білоруської нації та її державності. Звідси, й поява нових національних міфів, зокрема про те, що ВКЛ – національна білоруська держава, а «литвини» – колишній білоруський етніонім. Водночас подібне трактування минулого давало змогу наполягати на різних східнослов'янських етногенезах, що більше враховуючи популярну в білоруській історіографії теорію московського археолога В. Седова про визначальний вплив так званого «балтського субстрату» на етногенез білорусів.

З огляду на це, не доводиться дивуватися, що від початку 1990-х рр. тема ВКЛ стає найпоширенішою в новітній білоруській історіографії, а кількість публікацій у цій галузі щороку зростала вдвічі². Вирішальний вплив на конституювання нового етноісторичного міфу мала концепція, запропонована істориком-аматором Миколою Єрмаловічем. У монографії «Старожитна Білорусь» етнічна історія східних слов'ян подається ним доволі стисло та є по суті синтезом поглядів радянських археологів, до того ж лише апологетів «західної» прабатьківщини слов'ян. Водночас Микола Іванович так і не визначився остаточно із певною версією їхнього етногенезу, посилаючись на те, що «питання походження слов'ян вельми складне та заплутане і поки ще далеке від наукового вирішення»³.

Білоруський історик-аматор, проте, накреслив контур ще одного історичного міфу, притаманного сучасній білоруській історіографії – версію про те, що етнос білорусів сформували не слов'яни, котрі зазнали балтського впливу, а навпаки – слов'янізовані балти. Не погоджується М. Єрмаловіч і з тим, що асиміляція балтів слов'янами, начебто, завершилася до XII–XIII ст., але натомість переконує, що цей процес тривав набагато довше й «уже тоді, коли сформувався білоруський народ» і «навіть мав місце у зовсім недавньому минулому – у нашому [XX] столітті».

Ще однією етногенетичною легендою з-під пера автора стала теза, згідно з якою літописні «полочани» становили собою вже в добу перед Київською Руссю «першу за часом *модель білорусів*», оскільки являлися «першим результатом» змішування в єдину спільноту дреговицького, кривицького та радимичького населення⁴. Водночас він розмістив на білоруських теренах і так звану «літописну Литву», з якої в XIII ст. і почалося формування ВКЛ боярами з Новогрудка, котрі найняли правителем Міндовга (в принципі, витoki цього міфу

¹ А. Смаленчук, Антрапалагічная гісторыя і беларуская гістарыяграфія [в:] Номо historicus – 2008: гадавік антрапалагічнай гісторыі, рэд. А. Смаленчук, Вільня 2008, с. 13.

² Р. Лінднэр, Гісторыкі і ўлада: нацыятворчы працес і гістарычная палітыка ў Беларусы XIX–XX ст. (пер. з ням.), Санкт-Петербург 2005, с. 453–454; Г. Сагановіч, Велікое князства Літовскае в савременнай беларусскай історыяграфіі [w:] Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos: tradicija ir paveldo «dalybos», red. G. Potašenko, Vilnius 2008, s. 77.

³ М. І. Ермаловіч, Старажытная Беларусь: Полацкі і Новагародскі перыяды, Менск 1990, с. 21.

⁴ Там само, с. 46–56.

сягають ще російської імперської історіографії, а вперше запропонував відзначати «білоруськість» ВКЛ ще Йосип Турчинович¹; у ХХ ст. ця ідея розглядалася в працях Всеволода Ігнатовського², Язєпа Льюсіка³, Вітовта Тумаша⁴, Яна Станкевича⁵, Вацлава Пануцевіча⁶; промовистими у цьому ракурсі є також певні натяки сучасних білоруських істориків і на «білоруськість» державності Тверського князівства⁷).

Одночасно констатація такого осібного етнічного процесу на білоруських теренах дала змогу М. Єрмаловічу поставити під сумнів навіть саму можливість утворення в межах Русі спільної «давньоруської народності». Алеґ Латишонак вважає, що саме через це «так ненавиділи Єрмаловіча советські, російські та тубільні прихильники «давньоруської народності»», а також тому, що «цей напівсліпий пенсіонер без професійної освіти зробив більше для історичної свідомості білорусів, аніж цілий легіон істориків»⁸. Своєю чергою, сучасні «офіційні» академічні етнологи Білорусі поставилися до цієї гіпотези досить вороже⁹. З іншого – «нонконформістського» – боку сучасної білоруської історіографії, зокрема Г. Сагановіч, далеко небезпідставно назвав його підхід до ВКЛ як білоруської держави «паранауковою версією»¹⁰. Хоча в новітній білоруській гуманітаристиці появилось й чимало її епігонів¹¹.

Відстоюючи свою головну «версію», М. Єрмаловіч називає також помилковою думку, що етнос білорусів сформувався у межах ВКЛ упродовж XIV–XV ст. Навпаки, стверджує він, – утворення ще до цього саме «білоруської народності» та її консолідація навколо «нової державності у Наваградку» якраз і стали головною передумовою появи ВКЛ. Телеологічність пропонованої схеми очевидна, зокрема історик вважав, що оскільки утворенню цієї держави «посприяла слов'янська колонізація балто-литовських земель і асиміляція їхнього населення, і що пануючою культурою в ній стала білоруська культура, а державною мовою білоруська, то все це характеризує цю державу насамперед як білоруську»¹².

¹ І. В. Турчинович, *Обозрение истории Белоруссии с древнейших времен*, Санкт-Петербург 1857, с. 61–66.

² У. Ігнатоўскі, *Кароткі нарыс гісторыі Беларусі* (выд. 4-е), Менск 1926, с. 50–63.

³ Я. Лёсік *Літва – Беларусь* [1921] [в:] *Беларуская думка XX стагоддзя*. Філасофія, рэлігія, культура: анталогія, укл. Ю. Гарбінскі, Варшава 1998, с. 50–55.

⁴ В. Тумаш, *Выбраныя творы*, ред. Г. Сагановіч, Мінск 2002, с. 31.

⁵ Я. Станкевіч, *Гісторыя беларускага языка*, Вільня 1939, с. 6.

⁶ В. Пануцэвіч, *3 гісторыі Беларусі або Крывіччыны-Літвы*, Chicago 1965, т. 1.

⁷ А. Трусаў, *Невядомая нам краіна: Беларусь у яе этнаграфічных межах*, Мінск 2009, с. 51.

⁸ А. Латышонак, *Нацыянальнасьць – Беларус, Беласток; Вільня 2009*, с. 58, 59.

⁹ *Беларусы: у 8 т., т. 3: Гісторыя этналагічнага вывучэння*, В. К. Бандарчык, АН Білорусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору, Мінск 1999, с. 303.

¹⁰ Г. Сагановіч, *Великое княжество Литовское в современной белорусской историографии...*, с. 82.

¹¹ О. Дзярновіч, «Літва» и «Русь» XIII–XVI вв. как концепты белорусской историографии [в:] «*Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*» 2009, № 1–2, с. 239.

¹² М. І. Ермаловіч, *Беларуская дзяржава Вялікае княства Літоўскае*, Мінск 2003, с. 25, 56.

Отже, «теорія балтського субстрату» в такій версії етногенезу білорусів створювала якраз той необхідний «історіографічний субстрат», на якому «білоруськість» ВКЛ набувала одночасно і балтського, і східнослов'янського звучання, що більше М. Єрмаловіч припускав, що білоруси були таки слов'янізованими балтами, а не навпаки. Детально автор цю концепцію так і не розвинув. Невдовзі цю ж ідею підхопили ще кілька білоруських істориків-аматорів, зокрема А. Дзермант і С. Санько¹. Втім, і їхня спроба не пішла далі загальних (і переважно популістських) декларацій, залишаючись малообґрунтованою гіпотезою, що більше нагадує квазінаукову ідеологічну вигадку. Тим більше дотепер версія щодо визначальності «балтського субстрату» в етногенезі білорусів, хоч і популярна в науковому співтоваристві істориків Білорусі, поки так і не набула завершеного концептуального ґрунтового оформлення у вигляді чітко структурованої наукової теорії. Зазвичай, вона слугує своєрідним тлом/ідеєю, довкола якого/якої фахівці конструюють свої версії минулого або є своєрідною точкою відліку для поверхового пояснення ними етнічної специфіки білорусів.

Вельми промовистою слід визнати й ту обставину, що міф про ВКЛ як суто білоруську державу був надзвичайно популярним лише в 1990-х рр. і поширювався винятково аматорами. Так, доктор технічних наук Євген Ширяєв доводив на прикладі німецьких карт початку ХХ (!) ст., що «історична Литва» – це територія (та назва) Білорусі, тоді як сучасна Литва має іменуватися «Летува»². Фахівець із палеолітичної археології Міхась Чарняўскі також без будь-якого обґрунтування декларував, що з ХІІ ст. «назви літвіни (Літва) починають означати державну приналежність, будучи історичними етнонімами (? – К. І.) білорусів»³. Письменник Уладзімер Арлоў не менш бездоказово заявляє, що білоруські землі навіть не входили до Київської Русі, тому теперішніх литовців («летувісів») не можна плутати із давніми «літвінами», котрі жили на території Білорусі та сформували білоруський етнос, а відтак, «ВКЛ – держава за національним (? – К. І.) характером білоруська»⁴. Економіст і політик Сямьон Шарецький також знайшов білоруську націю у ВКЛ – споруджене нею як «власний дім-держава»⁵. Своєю чергою, фахівець із політичної історії новітньої Польщі Леонід Лойка підійшов до питання обережніше та кваліфікував ВКЛ не як «білоруську», але однозначно чомусь як «слов'янську» державу⁶.

Цей же етноісторіографічний стереотип поклав в основу своєї докторської дисертації й гомельський філолог Аляксандр Рогалеў. Лінгвістичні матері-

¹ А. Дзермант, С. Санько, Етнагенез беларусаў: навука і ідэалогія [в:] «Arche» 2005, № 5; Дзермант А., Санько С., Етнагенез беларусаў II: Яшчэ раз пра навуку і ідэалогію, або Куды вядзе «логіка здаровага розуму»[в:] «Arche» 2006, № 3.

² Е. Е. Ширяев, Беларусь: Русь Белая, Русь Черная и Литва в картах, Мінск 1991, с. 10.

³ 100 пытанняў і адказаў з гісторыі Беларусі, укл. І. Саверчанка, З. Санько, Мінск 1993, с. 2.

⁴ У. А. Арлоў, Таямніцы полацкай гісторыі, Мінск 1994, с. 27–28, 136–137; Краіна Беларусь: Вялікае княства Літоўскае: ілюстраваная гісторыя, тэкст: У. Арлов, Братіслава 2012, с. 31.

⁵ С. Г. Шарэцкі, Наш Беларускі дом. Лёс нацыі на еўрапейскім срыжыванні, Мінск 1999, с. 26.

⁶ Л. Лойка, Етнагенез беларусаў на фоне гісторыі і гепалітыкі (част. 3) [в:] «Беларуская мінуўшчына» 1997, № 6, с. 22.

али з Верхнього Понімання, на його думку, дозволяють стверджувати, буцімто, етнос білорусів (згідно сучасної термінології) почав формуватися в окресленому ареалі з кінця XIII ст. на основі кількох субстратів (старих етносів (хоча не відзначено, яких саме)), взявши собі за етнонім стару місцеву назву. Цей «новий східнослов'янський етнос, – як вважає А. Рогалев, – називався *літва* (у цій збірній назві з давніх часів (? – К. І.) поєднувалися два значення: власне етнічне та територіально-географічне..., ось чому держава, яку *неминуче* (? – К. І.) оформив новопосталий етнос, називалася Велике князівство Литовське)». Щобільше в XIV ст. «на сучасній білоруській території яскраво відрізняються (втім, жодними джерелами цю гучну декларацію лінгвіст не підкріплює. – К. І.) два основних етноніми – *літвіни* – представники нового східнослов'янського етносу та *русіни* – узагальнена (? – К. І.) назва східнослов'янських субетносів і етнографічних груп у межах колишньої Давньої Русі». Довільне змішування етнологічних і політологічних явищ привело, зрештою, цього дослідника до парадоксального висновку: «У XV ст. ВКЛ перетворилося на *поліетнічну державу* (? – К. І.), але в початковий період формування воно було *переважно моноетнічним* (? – К. І.) – білорусько-літвінським»¹. Цілковито на віру перейняв цю версію й географ Г. Рилюк². Проте жоден із них так і не пояснив головне – як і чому назва «літва» перейшла з балтського на слов'янське населення.

Значна кількість білоруських істориків-дилетантів пропонують у цьому ж контексті і значно екзотичніші гіпотези. Скажімо, письменник і журналіст (за освітою – хімік) Іван Ласкоў на початку 1990-х рр. був переконаний, що предками білорусів (щоправда уся система його «етнологічних доказів» побудована винятково на лінгвістичних матеріалах і невідомо на яких підставах він екстраполював словотвори на середньовічні етнічні процеси) були ані балти, ані слов'яни – а угро-фінські племена, споріднені із сучасними пермяками, марійцями та мордвою. Відповідно, «літва» у нього означає «п'ять родів», Міндовг – слов'янізований фіно-угорський князь і «сучасні летувіси не мають до нього відношення», а загадкова «пермська літва» до XVI ст. остаточно була асимільована слов'янами і залишила тільки назву державі³.

Доволі методологічно небезпечну гіпотезу пропонує сьогодні головний редактор газети «Секретные исследования» Вадим Деружинський. Останній зокрема переконує, що літвінів у білорусів після захоплення ВКЛ Російською імперією наприкінці XVIII ст. перейменувала Катерина II. Звісно, нічого небезпечного в такій візії, на перший погляд, немає, але слід окремо наголосити на тому, що цей журналіст у суто популістському ключі розглядає етнос винятково як біологічне явище, а етнічність розцінює як специфіку, що зумовлюється генним набором хромосом. Причому, посилаючись, звісно, на змову імперських і радянських властей заради приховування такої інформації від населення, він на власний розсуд вираховує відсоток генного матеріалу, котрий дістався сучасному етносу білорусів від «субстратних» предків: «На 60–70 % він складається з

¹ А. Ф. Рогалев, *Белая Русь и белорусы: в поисках истоков*, Гомель 1994, с. 100–101, 115.

² Г. Я. Рьлюк, *Истоки географических названий Беларуси (с основами общей топоними)*, Минск 1997, с. 119–120.

³ І. Ласкоў, *Летапісная літва: сваяцтва і лёс* (кніга-пошук), Вільня 2011, с. 2, 31–36.

нащадків литвінів і лише на 20–30 % з білорусів – продукту змішування етносів ятвягів і кривичів», причому «ятвяги-литвіни та кривичі-білоруси – <исконно> балти, а зовсім не слов'яни» – «...цей факт доведений аналізом генофонду народів (звісно, хто провів такий аналіз і де опубліковані відповідні матеріали не повідомляється. – К. І.), а також порівнянням даних антропології, етнографії та психології»¹.

Поряд із цим, частина білоруських дослідників узагалі намагаються довести не менш етнологічно безглузду гіпотезу – що «литва» була суто слов'янським етносом. Одним із перших таких погляд запропонував емігрантський історик Павла Урбан², будучи одним із послідовних апологетів «концепції» М. Єрмаловіча, котрий усе ж таки вважав литву балтами. Натомість мінський дослідник Анатоль Цітоў пов'язав «литву» навіть безпосередньо із кривичами, оголосивши Вільно (ототожнивши цю столицю із Криви-городом (тобто, кривицьким)) не більше не менше – «центром білоруської цивілізації»³. Ще далі пішов письменник Вітаўт Чаропка, який у леті своєї фантазії взагалі винайшов «справжню кривицьку імперію зі столицею у Полоцьку»⁴. Навряд чи конструктивною може бути й пропозиція зарахування білорусів до «балтів», хоча б з огляду на те, що ця категорія не є етнічною, а слугує збірною назвою для спільнот із балтськими мовами.

Компромислою (але не менш суперечливою) спробою примирення різних аматорських версій походження та приналежності етноніму «литва» можна вважати гіпотезу журналіста Здіслава Сітька. Остання, на його переконання, полягає в тому, що «терміном *литва* називався не етнос, а співтовариство професійних воїнів», які були найманцями переважно із західнослов'янських спільнот (полабські слов'яни – лютичі й ободрити). У XI–XII ст., через загрозу християнізації, значна частина цих військових дружин, які називалися «літами» (буцімто, з германських мов – «напівзалежні воїни», котрі служили феодалу) переселилися з Мекленбургії на Понімання, в межі «Полоцької держави», князі якої змусили їх служити собі. Відособлення цієї «литви» в XIII ст. пов'язано з їхнім князем Мендовгом, котрий у Навагрудку, начебто, організував для кривичів, радимичів і дреговичів оборону від монгольської навали, чим і заклав фундамент майбутнього ВКЛ – «*нашу* (тобто, в такий спосіб З. Сітько все одно прямолінійно визначає її суто білоруською. – К. І.) *давню державу*»⁵.

Набагато виваженіше та коректніше інтерпретують середньовічне поняття «литва» фахові історики з Білорусі. Показовим щодо цього можна визнати підхід Георгія Галенчанкі, котрий закликає враховувати тогочасну полісемію цього терміна в межах ВКЛ, а також ту обставину, що «переконливих фактів

¹ В. В. Деружинский, Тайны белоруской истории, Минск 2009, с. 3, 7, 13–14, 34 та ін.

² П. Урбан, Про национальный характер Великого Княжества Литовского и исторический термин «Литва» [в:] «Записки», Мюнхен 1964, № 3(9), с. 35–90; П. Урбан, Стараяжытныя ліцьвіны: мова, паходжаньне, этнічная прыналежнасьць, Мінск 2010, с. 5–101.

³ А. К.Цітоў, Наш сімвал – Пагоня: шлях праз стагодзі, Мінск 1993, с. 5–6.

⁴ В. Чаропка, Імя ў летапісе, Мінск 2003, с. 10.

⁵ З. Сітько, По следам литвы, Минск 2012, с. 3, 56–57, 66, 103–104, та ін.; З. Сітько, Что такое Литва? [в:] Деда : дайджест публикаций о белоруской истории, ред. А. Тараса, Минск 2011, вып. 6, с. 79–98.

використання назви «літвін» або «білорусець» як основних етноетнонімів білоруського населення (чи певної його частини) в XIV–XVI ст. немає¹. Загалом, для окресленого періоду головний науковий співробітник Інституту історії НАНБ виділяє вісім (!) значень поняття «літвін», зокрема як громадянство ВКЛ, жителі «Литовської землі» (Троцьке та Віленське воєводства), власне етнонім литовців тощо². На думку Л. Левшуна, вже тільки це не дозволяє ототожнювати «сучасну білоруську націю» із нащадками «давніх литвинів» або вважати її «спадкоємицею «літвінського етносу»»³. Винятково як політонім періоду існування ВКЛ розцінює термін «літвіни» мінський культуролог Юлія Чернявська, закликаючи не плутати з ним сучасний етнонім «литовці»⁴. Відносно ж новітньої (до 2003 р.) білоруської історіографії проблеми інтерпретації терміна «литва» висловив власні погляди А. Кравцевич, зауваживши політичний, географічний і етнічний його виміри⁵.

Проте, досі є й ті, хто записують «литву» до східнослов'янських племен як результат «асиміляції місцевого балтського населення»⁶. Однак у такому ракурсі можна відзначити доволі дошкульний парадокс. Адже доводячи, з одного боку, що білоруси як етнос по суті становили собою слов'янізованих балтів, з іншого – прагнучи водночас відмежуватися від балтських «братів»-литовців аби визначити ВКЛ винятково білоруською державою, дослідники як аргумент наводять суто слов'янську сутність білорусів-«літвинів», утворюючи класичне порочне коло через нехтування формальної логіки. Водночас сьогодні дані антропологічної науки, навпаки, свідчать про інше – однакову фізіологічну основу і слов'ян, і балтів⁷, а тому, навіть припустивши їхнє «змішування», ніякого «відособлення» нового «етнічного типу» все одно не відбулося б. Що більше етноси формуються не на біологічному матеріалі, а на основі власного самоусвідомлення, відмінного від свідомості сусідніх етносів.

Підважують «субстратну» теорію й інші висновки її ж апологетів, які небезпідставно твердять, що і в XIII ст., і пізніше – в часи існування Великого князівства Литовського, – скажімо в межах Північної Білорусі, «міжетнічні

¹ Г. Галенчанка, Да пытання аб этнічных і этнаканфесійных катэгорыях Вялікага княства Літоўскага XIV–XVI ст.: «беларусьць», «літвіны» і «русіны» у дыскурсах сучасных даследчыкаў і пісьмовых крыніцах [в:] *Studia historica Europae Orientalis*, вып. 1, Мінск 2008, с. 14, 19.

² Г. Галенчанка, Царква, канфесія і нацыянальная свядомасць беларусаў ў XV–XVI стст. [в:] Наш радавод: матэрыялы Міжнар. навук. канфер., рэд. кал.: Д. Караў [і інш.], кн. 4, ч. 1, Гродна 1992, с. 45–46.

³ Л. Левшун, Концепт «литвины» в этнокультурном самосознании белорусов (свидетельства письменных источников XIV–XVII веков)[в:] «Беларуская думка», 2009, № 11, с. 102.

⁴ Ю. В. Чернявская, Белорусы. От «тутэйшых» – к нации, Мінск 2010, с. 23.

⁵ А. Краўцэвіч, Тэрміны «Літва» і «Летува» ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі, «Гістарычны Альманах : навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 9, Гародня 2004, с. 104.

⁶ В. Титов, Этногенез литвинов (беларусов) в славянском контексте [в:] *Предыстория белорусов с древнейших времен до XIII века*, ред. А. Тарас, Мінск 2010, с. 455.

⁷ Див. зокр.: Т. Алексеева, Этногенез восточных славян по данным антропологии [в:] «Советская этнография», 1971, № 2, с. 48–59.

процеси були саме в розпалі»¹. За такою логікою, етнос білорусів не міг появитися раніше кінця XVI ст., коли ВКЛ втратило політичні цілісність і суверенність. Однак той же Аляксандр Краўцевіч переконує, що вже до цього результатом «перемішування прийшлих слов'ян із місцевими балтами» (паралельно він застосовує не менш контroversійну категорію – «асиміляція балтського елементу») стало «утворення нової етнічної спільноти – білорусів»². Переконані, подібна асинхронність білоруського етногенезу та різні за балтською етнічною ідентичністю (адже мова йде про різночасову асиміляцію спочатку «дніпровських» балтів, а згодом – західних) зумовила б появу кількох досить відмінних білоруських субетносів, але їх дотепер немає.

Загалом, у цьому підході А. Кравцевич наслідує погляди археолога Ярослава Звяруги³, котрий між іншим також додавав, що асиміляція слов'ян балтами мала форму «бурхливого етногенетичного процесу». Втім, жоден із них так і не бажає пояснити, як така «бурхливість» тривала понад півтисячоліття. На наш погляд, загальні посилання фахівців на те, що відбулася асиміляція (тим більше, з урахуванням, що йдеться тільки про абстрактних лінгвістичних суб'єктів цього процесу – так званих «слов'ян» і «балтів»), у жодний спосіб не пояснюють виникнення та етнічну специфіку ні різних етносоціальних спільнот на теренах Білорусі докиєворуського часу (дреговичі, радимичі, кривичі), ні окремого етносу білорусів і, на жаль, часу його появи. Безумовно балтські племена взяли участь зокрема й у білоруському етногенезі, але навряд чи можна уявити цей процес як домінування фактору чиеїсь крові або ж як механістичне біологічне наслідування чийось хромосом.

Спрошеність і поверховість у намаганнях проаналізувати балто-слов'янські взаємини сучасними білоруськими дослідниками, на наше переконання, багато в чому має тимчасове мобілізаційне ідеологічне покликання, хоча б на рівні впливу на історичну свідомість пересічних білорусів. Доволі красномовно це простежується на рівні аматорських текстів, опублікованих у мережі Інтернет, де для них поки ще залишається невеликий острівець національного та націоналістичного вільнодумства. З іншого боку, ця мережева історіографічно-аматорська наївність доволі недвозначно сублімує той ідейний контекст, що містить окреслена редукована візія «балто-слов'янського симбіозу» на білоруських теренах.

Для прикладу можна навести її по суті кінцеву бажану мету, означену «істориком з Інтернету», який «шукає витоки історичної правди» під псевдонімом (?) «Віктор Верас»: «Балти є прабатьками білорусів. Отже, у середині XI ст. почав зароджуватися новий етнос, який зараз... називається *білоруський*. Він жив і розвивався серед двох груп етносів – слов'янського та західнобалтського (такі етноси ніколи не існували! – К. І.). У середині XIII ст. новий етнос став панівним і утворив свою державу – Велике Князівство Литовське. До середині XIV ст. новий етнос став монолітним. Представники етносів-батьків

¹ А. Краўцевіч, Да праблемы ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага [в:] «Białoruskie Zeszyty Historyczne», Białystok 1996, № 1, s. 11.

² А. Краўцевіч, Працэс балта-славянскіх кантактаў на Панямонні і ўтварэнне Вялікага Княства Літоўскага [в:] «Białoruskie Zeszyty Historyczne», Białystok 1998, № 9, s. 23.

³ Я. Г. Зверуго, Верхнее Понеманье в IX–XIII вв., Минск 1989, с. 14, 48.

(знову біологічний контекст! – К. І.) влилися в новий етнос. І ніяких литвинів і білорусів у цьому етносі не було. Новонароджений етнос називався спочатку литовський (литвинський), але... етнонім «литва» після трьох поділів Речі Посполитої був заборонений Російською імперією для використання на території Білорусі..., [але...] теперішні білоруси та литвини ВКЛ – це один і той самий етнос»¹.

Отже, не важко помітити, що в цьому абзаці, де всі речення є аксіоматичними деклараціями, відбувається не «пошук історичної правди», а її маніфестація в зручному для автора контексті. Настільки ж очевидно тут є й ідеологічна інструменталізація «новоствореного» історичного міфу про «білорусів-литву» як балто-слов'янський «етнос», що створив «свою» середньовічну державу ВКЛ, спадщину на яке й етнонім/політонім Російська імперія чомусь подарувала етносам аукштайтів і жемайтів, тобто сучасним литовцям. На нашу думку, подібна історіографічна заангажованість, ще й за вельми відчутної теоретичної дистрофії, навпаки, куди більше ослаблює й без того розбалансовану сьогодні білоруську гуманітаристику. Адже слабка національна історіографія не спроможна протистояти повсякчас зростаючому потоку псевдонаукових фальсифікатів, просторікувань і пророцтв.

У розрізі останнього зауваження доводиться погодитися й із А. Казакевічем відносно того, що для білоруської національної історіографії проблематика ВКЛ завжди була та залишається переважно ідеологічною реальністю, а не суто науковою проблематикою². Особливо яскраво донедавна це підтверджувала й популістська манера просування ідеї «білоруси – балти» Аляксеем Дзермантом (базова освіта – правник). Заполітизованість його поглядів підтверджує й відповідна риторика, коли «слов'янську/русинську ідентичність» білорусів він називає «інтелектуальним більшовізмом» або ж відзначає її «слабасьць ці хімэрычнасьць», а натомість відмову від «балтської ідентичності» розцінює як ««зачыстку» культурнай памяці»³.

Мета такої візії була висловлена ним зокрема в одному з інтерв'ю: «Для білорусів, – стверджує А. Дзермант, – *балтизм* має стати особливою пересторогою від панславізму й автентичною альтернативою йому, бо він (панславізм. – К. І.), здається, остаточно себе дискредитував, але на нього досі хворіють деякі наші сусіди»⁴. Втім, щирість поглядів цього «історика» та «філософа» навряд варта серйозної уваги чи критики. Адже за кілька останніх років А. Дзермант цілком відмовився від «ідеї білоруського балтизму» і тепер так само легко та невимушено (швидше за все, ще й далеко не безкоштовно) підспівує кремлівським «трубадурам» і їхньому добре вже всім зрозумілому міфу про «русській мір», частиною якого вважає вже цілком «слов'янських» білорусів, які магічним чином за мить втратили увесь «балтський» хромосомний набір.

¹ В. Верас, У истоков исторической правды (2011) [в:] <http://veras.jivebelarus.net>.

² А. Казакевіч, Вялікае Княства Літоўскае як ідэалогічная рэальнасьць [в:] «Arche», 2003, № 5, с. 60.

³ А. Дзермант, Як можна быць літвінам (2009) [в:] <http://belintellectuals.eu/publications/> 335.

⁴ Балты (размова з А. Дзермантам) [в:] Беларуская Аглятыда, кніга другая: міты і брэнды калянізаванай нацыі, Радыё Свабодная Эўропа; Радыё Свабода 2010, с. 32.

Конструкцію уявного «балто-слов'янського симбіозу» другої половини I тис. білоруські історики теж використовують для оголошення ВКЛ «білоруською державою». Єдиним апологетом такої концепції у сучасній професійній білоруській історіографії є якраз А. Кравцевич, головна теза якого – «Велике князівство Литовське від початку було *біетнічним* (? – К. І.) державним утворенням із домінуванням східнослов'янського елемента»¹. Хоч при цьому він вважає, що «Литва як державна структура відсувала на маргінес Литву як поняття етнічне»². Зрештою, історик все одно тримається постулату, що «виникнення ВКЛ слід вважати частиною процесу балто-слов'янських взаємин»³. Солідаризуючись із О. Дзярновичем, не можна, зрештою, погодитися із припущенням А. Кравцевича, що в межах ВКЛ мало місце «домінування східнослов'янського елемента»⁴.

Для сучасної литовської історіографії подібна візія стала значною несподіванкою, а висновки останнього зумовили серйозні заперечення (надзвичайно гостра дискусія розгорілася й у Білорусі⁵). Свідченням цьому стала доволі жорстка критика Артураса Дубоніса «відкриттів» білоруського історика, поданих у книзі «Створення Великого князівства Литовського» (1998 р.). Насамперед, ідеться про істотну політизацію проблеми, наслідком чого стала «фальшива концепція» А. Кравцевича. Згідно неї, балти були неспроможні заснувати не те що власної держави, але навіть міста, а тому весь соціальний конструктивізм запозичували від східних слов'ян (тобто, білорусів), які їх невпинно асимільовували майже до початку XX ст. На небезпідставну думку А. Дубоніса, будучи непоганим археологом, його білоруський колега «написав слабку історичну книгу, завівши білоруську історіографію в іще один глухий кут»⁶. Звісно, А. Кравцевич не погодився з критикою, розцінивши її тільки як привід до можливої конфронтації поміж сучасними білоруською та литовською історіографіями⁷. Хоча й надалі переконував, буцімто, «ВКЛ було більше білоруською, ніж литовською (тобто, литовською – К. І.) державою»⁸.

¹ А. Краўцэвіч, Да праблемы ўтварэння Вялікага Княства Літоўскага..., s. 13.

² А. Краўцэвіч, Праблема лакалізацыі сярэднявечнай Літвы [в:] «Białoruskie Zeszyty Historyczne», Białystok 1997, № 8, s. 22.

³ А. К. Краўцэвіч, Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Мінск 1998, с. 114.

⁴ Там само, с. 174; О. Дзярнович, «Литва» и «Русь» XIII – XVI вв. как концепты..., с. 241.

⁵ Да праблемы генезісу Вялікага Княства Літоўскага [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 2, Гародня 1999, с. 59–71.

⁶ А. Дубоніс, [Рец. на:] Краўцэвіч А. К., Стварэнне Вялікага Княства Літоўскага, Мінск 1998 [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 5, Гародня 2001, с. 163–164, 166–167.

⁷ А. Краўцэвіч, Дыскусія ці сварка? Пра магчымасць дыялогу паміж беларускімі і летувіскімі гісторыкамі [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 5, Гародня 2001, с. 168–172.

⁸ А. Краўцэвіч, Да праблемы этнічнай ідэнтыфікацыі Вялікага Княства Літоўскага [в:] «Białoruskie Zeszyty Historyczne», Białystok 2003, № 19, s. 218.

На жаль, як зауважує В. Корбут, А. Кравцевич уже втратив довіру серед колег-істориків¹, а тому його концепція не сприймається серйозно новітньою історіографією. З критикою гіпотези «ВКЛ – білоруська держава, а литвини – білоруси» виступає сьогодні вже більшість білоруських дослідників, справедливо вважаючи її надто ангажованою та міфологізованою. Скажімо, Андрей Катлярчук справедливо кваліфікує її «найбільшим міфом білоруської історії»². Ігар Марзалюк відзначає також її гіпертрофований етноцентризм і симптоми радше «бажаної», аніж реальної історії, а відтак, «пошуки білорусів-літвінів – марна справа»³. Схожу позицію демонструють Алег Латишонак⁴, Алесь Бєлий⁵, Пьотр Рудкоўскій⁶, Валянцін Акудовіч⁷ та ін.

Водночас, навряд чи можна погодитися й із тим компромісним підходом до проблеми етнічних трансформацій східних слов'ян у межах ВКЛ, який, балансує між «національною» та «офіційною» візіями сучасної білоруської історіографії, запропонував на початку 2000-х рр. могилівський археолог І. Марзалюк. Ще на початку III тисячоліття він «із сумом констатував відсутність якісного прориву в питаннях, пов'язаних із вивченням середньовічної історії нашої країни»⁸. Однак сьогодні можна відзначити, що, залишаючись у рамках позитивізму та не випрацювавши чіткої теоретичної бази, цей історик також не здійснив помітного «прориву» в означеній сфері. Відтак, досі «здається, що без розв'язання подібних проблем білоруська медієвістика ще довго не буде спроможна адекватно реагувати на «виклики» історіографій наших найближчих сусідів»⁹.

¹ В. Корбут, Мастоцтва этнафутурыстычнага кравецтва, або Беларусь між славянскім небам і балцкаю зямлёю [в:] «Спадчына» 2006, № 2, с. 112.

² А. Катлярчук, Найвялікшы міф нашай гісторыі – «ВКЛ – беларуская дзяржава» (2009) [в:] <http://news.tut.by/society/154609.html>.

³ І. Марзалюк, Великое Княжество Литовское в исторической памяти белорусов-русинов: от средневековья к модерну [в:] «Ab Imperio», Казань 2004, № 4, с. 539; І. Марзалюк, Тэрміналогія этнічнай гісторыі Беларусі XIV–XVII ст.: набліжэнне да рэаліяў ці стварэнне новых міфаў? Ab Imperio «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 9, Гародня 2004, с. 113–122; І. Марзалюк, Сымптомы «пажаданай гісторыі» [в:] «Arche» 2008, № 3, с. 39; І. А. Марзалюк, Міфы «адраджэнскай» гістарыяграфіі Беларусі, Магілёў 2009, с. 59–89.

⁴ А. Латышонак, Нацыянальнасць – Беларусь..., с. 101.

⁵ А. Бєлий, Доўгая сьмерць славянскай Літвы [в:] «Arche» 2007, № 12, с. 73–82; А. Бєлий, Долгая смерть славянской Литвы (к дискуссии о белоруской истории и белоруской идентичности) [в:] Деды: дайджест публикаций о белоруской истории, ред. А. Гарас, Мінск 2012, вып. 10, с. 203–213.

⁶ П. Рудкоўскі, Паўстаньне Беларусі, Вільня 2007, с. 87–88; P. Rudkouski, Powstanie Białorusi, Wrocław 2009, s. 66–67; П. Рудкоўскі, Містычнае маўчаньне пра Беларусь [в:] «Arche» 2007, № 5, с. 18.

⁷ В. В. Акудовіч, Код адсутнасці (асновы беларускай ментальнасці), Мінск 2007, с. 12–13, 33.

⁸ І. Марзалюк, Да пытаньня пра навуковасць новай беларускай медыевістыкі [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 4, Гародня 2001, с. 144.

⁹ Там само, с. 145.

Тому І. Марзалюк вирішив розробити чергову концепцію етногенезу білорусів, котру Ю. Несцярівіч не зовсім вдало запропонував іменувати «русінскай»¹, тоді як точніше її слід назвати «релігійною» (або ж «конфесійною»), оскільки в основі середньовічної етнічної ідентичності спільнот східних слов'ян (передусім, звісно, білорусів) автор вбачає саме специфіку поширення християнства в межах ВКЛ, що зумовила їхню «етноконфесійну самоідентифікацію»². У 2003 р. «конфесійна концепція» І. Марзалюка була викладена окремою монографією,³ на основі якої він невдовзі захистив і докторську дисертацію⁴. Однак, пропоновані ним підходи залишають досить двоїсте враження.

У загальних рисах провідна ідея могилівського історика полягає в тому, що з етнографічної маси східнослов'янських «етнікосів» (на жаль, автор не пояснює, чому обрав саме цей термін), якими були кривичі, дреговичі та радимичі, впродовж IX–XII ст. формуються «етнографічні параметри майбутньої білоруської спільноти». В XIII–XV ст. появляється «білорусько-українська Русь», а безпосередньо населення білоруських теренів почало вживати до себе «загальну самоназву (ендоетнонім)» «Русь», «русін», «рускі» (не важко помітити, що декларована «загальність» такого ендоетноніму сумнівно-варіативна) у форматі «етноконфесіоніму», що своєю чергою свідчило про появу «старобілоруського етносу».

При цьому наголошено, що «населення українських земель у складі ВКЛ не мало окремої етнічної самосвідомості», а отже, виходить, тогочасні українці були складовою «старобілоруського етносу»? Православний «русінський нобілітет ВКЛ» навіть спробував утунтувати власну етноісторичну особність у Білорусько-литовському літописі 1446 р., яким, начебто, проголошувалася етнополітична спадковість ВКЛ щодо колишньої Київської Русі, тобто «як «своя» держава». Хоча сьогодні це не дає права історикам називати ВКЛ суто білоруською державою. Після Люблінської унії 1569 р. як окремий етнос почали вже розвиватися українці, а натомість «старобілоруський етнос» почав оформлюватися у вигляді «рускай» нації, чому перешкодили події другої половини XVII ст. – так званий «Потоп», у результаті якого «старобілоруси» стали «етносом із неповноцінною соціальною структурою», через тотальну полонізацію шляхти та істотне скорочення кількості міщанства⁵. При цьому І. Марзалюк повсякчас підкреслює, що і «старобілоруський етнос» і «українське населення ВКЛ» мали тільки «етноконфесійну», а не «етнічну» самосвідомість/ідентичність, хоча на теоретичному рівні не пояснює чим вони різнилися в умовах

¹ Ю. Несцярівіч, Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 11, Гародня 2005, с. 196.

² І. Марзалюк, Гістарычная самаідэнтычнасць насельніцтва Беларусі ў XI–XVII ст. [в:] «Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс», т. 5, Гародня 2001, с. 8.

³ І. А. Марзалюк, Людзі даўняй Беларусі: Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII стст.), Магілёў 2003.

⁴ І. А. Марзалюк, Этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы насельніцтва беларускіх зямель у X–XVII ст.: аўтарэф. дыс. на суіск. вучон. ступ. д-ра гіст. навук, Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Мінск, 2003.

⁵ І. А. Марзалюк, Людзі даўняй Беларусі..., с. 29–55.

середньовіччя й чому тогочасне населення не могло мати одночасно і конфесійну, і етнічну (і решту) ідентичностей.

Необхідно в цьому розрізі відзначити загальну слабкість етнологічної теоретичної оснащеності і всієї сучасної білоруської історіографії, і праць І. Марзалюка зокрема. Власне поверхова обізнаність останнього навіть із «класичною» теорією етносу (не говорячи про західну етнологічну думку) і зумовила ту теоретичну й термінологічну строкатість і невизначеність, котрими позначена вся його «концепція». Особливо це стосується застосування термінів «етноконфесіонім» й «етноконфесійний», які, попри враження уособлення в них модерного наукового оптимуму, насправді не містять жодного смислу й позбавлені будь-якої методологічної операційності в етноісторичних реконструкціях. Навіть творці теорії етносу від початку наголошували, що етнічні та релігійні явища в будь-яких формах не тотожні та взаємозалежні й можуть впливати одне на інше винятково опосередковано. Поєднання ж їх під одним дахом (в одному терміні) очевидно взагалі позбавлене будь-яких евристичних можливостей. Адже якщо, згідно з концепцією І. Марзалюка, на той момент у Білорусі не було етносу та етнізму, то на якій основі сформувався *етно*-конфесіонім, для чого «конфесіоніму» потрібна приставка «етно» і чи не позначає він такі химери, як «етноконфесію» чи «конфесійний етнос»? На жаль, усі ці неузгодженості залишилися поза увагою дослідника.

Дослідження І. Марзалюка, звичайно, не залишилися поза увагою сучасної історіографії. Найбільш критично до «Людзей даўняй Беларусі» підійшов один із найвідоміших сучасних білоруських істориків Генадзь Сагановіч, висловивши чимало справедливих зауважень у доволі розлогій рецензії, котра спричинила відчутну (як для сучасної білоруської історіографії) полеміку. Основним лейтмотивом критики стало наголошення на «спрощеному підході до складних проблем», «великій кількості елементарних помилок», «термінологічно-понятійній невитриманості тексту»¹. Дісталось могилівському вченому і за ігнорування балтів, «без яких неможливо уявити етногенез білорусів» і за необґрунтоване припущення, що пізніше їхнє хрещення в «руську» віру стало для них «ментальною та мовною рутенізацією (білорусизацією)». Останнє, на думку Г. Сагановіча, не лише не має сенсу, «але й спекулятивно, бо ніякої рутенізації не показано на конкретних фактах»².

Безперечно це далеко не всі претензії та зауваження, висловлені Г. Сагановічем у рецензії обсягом два друковані аркуші. Втім, навіть згадані з них дають підстави засумніватися у релевантності пропонованої І. Марзалюком концепції етногенезу білорусів. Зрештою, останню не можна поіменувати «новаторською», оскільки вона багато в чому базується на ідеях та недоведених інтуїтивних припущеннях (в тому числі із некритичним запозиченням деяких термінологічних і теоретичних казусів) іншого білоруського дослідника (про це І. Марзалюк щоправда мовчить) – Вячаслаўа Насевіча, висловлених ним ще в 1990-х роках. Названий історик щоправда також не спромігся концептуалізувати власну

¹ Г. Сагановіч, Прывід нацыі ў імгле стэрэатыпаў (Рец. на: І. А. Марзалюк, Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыякультурныя стэрэатыпы (X–XVII ст.), Магілёў 2003) [в:] «Беларускі гістарычны агляд», т. 10, Мінск 2003, с. 291, 294, 317.

² Там само, с. 290, 293.

версію етногенезу східних слов'ян у жанрі наукової монографії, хоча детально окреслив її в низці доволі розлогих статей, які нещодавно були видані окремим компендіумом¹ у винятково репринтному стилі.

На думку В. Насевіча, безпосередньо етнос білорусів появився вже у межах ВКЛ і, критикуючи схему М. Єрмаловіча, доводив, що «литва» – це один із балтських етносів, який, поруч із частиною «русинів», став основою цієї нової держави². Доволі заплутано дослідник пояснює й -онім «литва», котрий «був не лише литовсько-білоруським політонімом, але й одночасно й одним із загальних литовсько-білоруських субетнонімів»³. Зрештою, це не допомогло автору адекватно пояснити, як за такого термінологічного асорті білоруси та литовці відрізняли один одного в межах єдиної держави, тим більше знаючи, що до складу ВКЛ входило не менш «руське» населення Правобережної України, котре (як ми пам'ятаємо) І. Марзалюк, слідом за В. Насевічем, оголосив «безетнічним» і таким, що не мало відмінної, від тогочасних «білорусів» («старобілорусів» у версії І. Марзалюка) етнічної чи якої-небудь іншої свідомості.

З огляду на це, доволі провокативним і цілковито етнологічно некоректним терміном слід вважати визначення ним Великого князівства Литовського як «двоетнічної держави»⁴. По-перше, литовці, як уже згадувалося самим В. Насевічем «лише один із балтських етносів», а до ВКЛ належали й інші. По-друге, таке уможлидне об'єднання і білоруського, і українського населення на цьому етапі в єдиний етнос (та ще й без очевидної етнічної самосвідомості) за своїм «позитивізмом» перевершує навіть радянську «давньоруську народність». Утім, природа цієї помилки очевидна – просто більшість білоруських істориків, нехтуючи і етнологічною, і лінгвістичною методиками, ігнорують очевидні речі й досі, прирізом, вважають такі лінгвістичні штучні конструкції-узагальнення, як «балти», «слов'яни», «кельти», «германці», «скіфи», «сармати» тощо окремими етносами.

Загалом, аналіз сучасної білоруської історіографії, присвяченої етнічним трансформаціям східнослов'янських спільнот в добу їхнього існування у складі Великого князівства Литовського, залишає досить суперечливе враження. З одного боку, безумовно позитивним слід визнати прагнення частини білоруських фахівців відійти від методик і ідеологем, нав'язуваних у советський період, що мало місце в 1990-х рр. Проте, з іншого – з кінця минулого століття й дотепер – відбувається повернення до заідеологізованого інтерпретування історії в душі «єдиноправильного вчення». На жаль, від самого початку «національна» білоруська історіографія не змогла позбавитися значної кількості вад, зумовлених стилістикою попередньої доби історіописання. Звідси, чимало зусиль нею було витрачено на конструювання нових, але малопереконливих (і як показав час – безперспективних) історичних міфів, зокрема й у царині етногенетичної пробле-

¹ В. Л. Насевіч, *Беларусь: станаўленне этнасу і нацыянальная ідэя*, Смаленск 2015.

² В. Л. Насевіч, *Пачаткі Вялікага княства Літоўскага: падзеі і асобы*, Мінск 1993.

³ В. Насевіч, *Да пытання пра саманазву беларусаў у перыяд ВКЛ* [в:] *Беларусіка-Албаруthenіca*, кн. 2: *Фарміраванне і развіццё нацыянальнай самасвядомасці беларусаў*, Мінск, 1993, с. 97–98, 99.

⁴ В. Насевіч, *М. Спірыдонаў, «Русь» у складзе Вялікага княства Літоўскага ў XVI ст.* [в:] *З глыбі вякоў. Наш край: гістарычна-культуралагічны зборнік*, вып. 1, Мінск 1996, с. 4–27.

матики. Єдиним можливим виходом із цього глухого кута є кардинальне переосмислення, передусім фаховими істориками, методологічного наповнення сучасної історичної науки в Білорусі, а також її теоретичної модернізації.

Анотація

Костянтин Ивангородський. Етнічні трансформації східнослов'янських спільнот у межах ВКЛ: сучасна білоруська історіографія.

У статті проаналізовано основні тенденції сучасної білоруської історіографії, присвячені етнічному контексту перебування східнослов'янських спільнот у межах Великого князівства Литовського. На висвітлення цієї проблематики в першу чергу впливає фактор ідеологічного розколу в новітній білоруській історіографії. Представники «національного» табору пропонують, в основному, аматорські та наївні концепції, називаючи ВКЛ білоруською державою. Як правило, всі їхні автори заявляють, що етнонім «литвини» від початку позначав тільки етнос білорусів, а теперішні литовці перейняли цю назву пізніше. Протилежний табір дотримується погляду властивого радянському історіографічному міфіві про пізню появу сучасних східнослов'янських етносів. В межах цієї течії останнім часом формується третя тенденція, котра претендує на компромісний варіант. Проте, через досить слабкі методологічний і теоретичний рівні сучасної білоруської історіографії, жоден із напрямів білоруської історичної науки поки що не запропонував ні валідної наукової теорії білоруського етногенезу, ні концепції етнічної історії спільнот східних слов'ян у середньовічну добу.

Ключові слова: східні слов'яни, Велике князівство Литовське, історіографія, Білорусь.

Streszczenie

Kostjantyn Ivangorodskij. Etniczne transformacja społeczności Słowian Wschodnich w ramach WKL: współczesna historiografia białoruska.

Artykuł pokazuje główne tendencje we współczesnej historiografii białoruskiej, poświęcone etniczemu kontekstowi obecności społeczności wschodniosłowiańskich w Wielkim Księstwie Litewskim. Na ekspozycję tego problemu wpływa przede wszystkim sprawa podziału ideologicznego we współczesnej historiografii białoruskiej. Przedstawiciele kierunku «narodowego» oferują głównie amatorskie i naiwne koncepcje, nazywając Wielkie Księstwo Litewskie państwem białoruskim. Co do zasady, wszyscy ich autorzy stwierdzają, że etnonim «dytyn» od początku był używany tylko przez białoruski etnos, a obecni Litwini przejęli tę nazwę później. Odwrotny kierunek odwołuje się do sowieckiego mitu historiograficznego o późnym pojawieniu się współczesnych wschodniosłowiańskich grup etnicznych. Ostatnio powstała trzecia tendencja, której zwolennicy uważają, że jest opcją kompromisową. Jednak ze względu na dość słaby poziom metodologiczny i teoretyczny współczesnej historiografii białoruskiej, żaden z jej kierunków nie przedstawił dotychczas poważnej naukowej teorii białoruskiej etnogenezy, ani koncepcji etnicznej historii społeczności Słowian Wschodnich w epoce średniowiecza.

Słowa kluczowe: Słowianie Wschodni, Wielkie Księstwo Litewskie, historiografia, Białoruś.

Summary

Kostjantyn Ivangorodskij. Ethnic transformations of East-Slavic communities within the Grand Duchy of Lithuania: modern Belarusian historiography.

The article analyzes the main tendencies of contemporary Belarusian historiography devoted to the ethnic context of the East-Slavic communities' presence in the Grand Duchy of Lithuania. The illumination of this problem is primarily influenced by the factor of the ideological split in modern Belarusian historiography. Representatives of the «national»

